

EL TEMPS D'HISTÒRIA

MASIVARS EDITORES, S. L.

Els marginats a l'època medieval

La marginació o exclusió social, un fenomen creixent en la nostra societat, és una lacra permanent al llarg de la història, al marge de conjuntures polítiques, situacions econòmiques i condicionants culturals o geogràfics.

En aquest número d'EL TEMPS d'Història del mes de juny presentem als nostres lectors la cara més negra de la societat occidental medieval, els marginats. Els exclosos socials, que en diríem avui.

Amb el suport de:

Els miserables de la història

Com algun barbut il·lustre va remarcar, la història es repeteix, per bé que la repetició es faça des dels seus racons més foscos. La premsa ens ha sorprès amb la notícia d'un vaixell carregat de nens destinats al mercat d'esclaus. Esclaus al segle XXI, quan semblava que havien quedat definitivament congelats en les imatges cinematogràfiques d'un Espàrtac en la creu o d'un negre fugint per una plantació de cotó texana! Ara resulta que els nens continuen tenint un preu i que màfies organitzades tenen dissenyats uns circuits de compra-venda humana, bàsicament al golf de Guinea, que els reporten uns guanys fabulosos. L'esclau és l'antítesi més sagnant de la condició de l'home. Bestiar que eventualment du una cara i pot emetre sons articulats. No és que siga un marginat, és que no compta per a res en el teatre de les relacions quotidianes, perquè la seua llibertat ha quedat segrestada per la voluntat d'un altre que n'ha pagat un preu. El viatge al fons de la insídia no s'atura ací. Velles formes d'explotació, revestides amb la grotesca màscara de la modernitat i la globalització, colpeixen pels drames que oculten i que no som capaços d'imaginar ni en la millor de les ficcions. Els protagonistes sembla que no han canviat des de la caiguda de Roma: infants, dones, pobres, malalts, emigrants. I, com sempre, és la frontera del treball allò que alça el mur infranquejable de la integració. Després o abans, tant s'hi val, sonen els canons de les fòbies ideològiques que reblen l'exclusió. La marginació és l'espill que projecta una de les millors cares de la societat.

Per sort, ja no és una novetat per a la història l'interès pels "altres". Els col·lectius socials que havien romàs en l'ombra, silenciats per les paraules, els gestos i les accions dels poderosos, han reclamat el seu lloc en els escenaris historiogràfics d'ara mateix. La novel·la ha seguit les mateixes passes. El rescat dels que van patir en carn pròpia les distintes formes de marginació —ètniques, econòmiques, religioses, de gènere— ha significat replantejaments que afecten la mateixa escriptura de la història. El discurs, l'estil, el "relat" ha de sostenir també l'arquitectura de les idees. Més enllà de quedar-nos en una història domèstica satisfeta, patriota i vacunada contra les malvestats, a poc que furguem pels seus replecs perifèrics entropessarem amb doloroses i tràgiques marginacions. L'esclavitud florí als Països Catalans medievals com en pocs territoris d'Occident; la prostitució esdevingué un negoci públic, sostingut per les autoritats municipals després de la preceptiva coartada eclesiàstica; al pobre, quan no servia per a la redempció del ric que tenia l'ocasió de practicar l'almoïna, se l'arreglerava entre els inútils i els grups perillosos; a la dona se la volia sotmesa als marits, als pares, als germans, als amants; amb els moros i jueus tinguérem ocasió d'assajar prematures neteges ètniques. I tots foren retratats sense gaire condescendència per la literatura de consum, la mateixa que avui reputem merescudament de clàssica. Són unes butllofes impressionants. Caldria mirar-nos-les sense prejudicis.

38 OPINIÓ
J. Albareda, M. Duran

40 CONNEXIONS
La utopia anarquista a la Cerdanya, *Rafael Vallbona*

Sumari

41 COMBINATÒRIA
Josep Roura i l'enlluminat de gas, *Xavier Duran*

42 APUNT
Mite i realitat del segle de les dominacions, *Miquel Àngel Limón*

45 DOCUMENT
Las marginacions medievals, *C. Cuadrada, G. Ensenyat, Fer, F. Garcia-Oliver, J. M. Salrach, T. Vinyoles*

58 RODA EL MÓN...
Les arquitectures de l'aigua al Maestrat, *R. Lloría, S. Selma*

61 LLIBRES
El sistema legal valencià d'època foral, *Ramon J. Pujades*

62 L'APARADOR
Ricard Guillem, el primer empresari de Catalunya, *Ferran Garcia-Oliver*

63 CERCLES D'ART
Restituir la faç de Crist, *Xavier Barral i Altet*

64 AGENDA
Gestos per a intuir la història, *Núria Zayas*

65 ESBÓS
Josep Irla en la història, *Josep M. Roig*

EL TEMPS D'HISTÒRIA
NÚMERO 8
DIRECCIÓ: AGUSTÍ ALCOBERRO, FERRAN GARCIA-OLIVER, ANTONI MARIMON
COORDINA: MIQUEL PAYERAS

JOAQUÍM ALBAREDA

Felip V: el millor per a Catalunya?

“Durarà fins al 2015 i la batalla historiogràfica i ideològica serà molt viva, no solament mirant al passat sinó cap al present i el futur”, advertia Ernest Lluch, fa un any i mig, en parlar de la campanya propagandística a favor de la dinastia que es coïa a la capital del regne, si bé al marge de la casa reial.

La commemoració del tercer centenari constitueix una bona ocasió per reflexionar històricament sobre aquella cruïlla en la qual, per dessota el conflicte dinàstic, es contraposaren dues visions polítiques: d'una banda l'austriacista, fonamentada en els contractes polítics, en la representació (a les Corts, a la Generalitat i els municipis) i en una idea plural d'Espanya (ells en deien “federal”), acompanyada d'un projecte econòmic mercantil; de l'altra, la felipista, d'inspiració francesa que, a partir de 1707, desenvolupà una de les polítiques més absolutistes i unitaristes d'Europa. Tanmateix, si en els darrers anys a Catalunya i al País Valencià s'ha acomplert una revisió historiogràfica de les interpretacions romàntiques de la guerra de Successió i del regnat de Felip V, no hi ha hagut, llevat dels treballs valuosos de Virginia León, de Santos Madrazo i de Juan Sisinio Pérez Garzón, un procés similar per als territoris de la Corona de Castella, on guanya terreny el retorn a les visions essencialistes de l'Espanya de sempre (animat pels aires de neonacionalisme que bufen des de fa cinc anys) o, pel cap baix, a les interpretacions legitimadores del poder i de la dinastia que s'imposà el 1714. Però, com hem pogut comprovar, aquesta tendència s'ha manifestat en altres fronts (el “Decreto de Humanidades”, el lingüístic i, en general, en el tracte donat al nacionalisme –llevat de l'espanyol, és clar) mitjançant actituds que demostren ben poca sensibilitat, si no menyspreu, cap a la Constitució de 1978.

La Real Academia de la Historia, pro-

bablement perquè la institució fou creada per Felip V, ha assumit un protagonisme especial en aquesta operació de rentat d'imatge del primer Borbó (una tasca impossible, d'altra banda, atesa la coneguda malaltia mental que l'afectava), mitjançant l'obra col·lectiva *España. Reflexiones sobre el ser de España* (que l'Academia va autopremiar amb el Premio Nacional de Historia 1998!), la qual aplega un munt de vells tòpics: la realitat nacional d'Espanya des de l'edat mitjana per damunt de les contingències

“La Real Academia de la Historia ha assumit un protagonisme especial en aquest rentat d'imatge de Felip V...”

històriques; la justificació del *derecho de conquista* per la traïdoria de la Corona d'Aragó; la modernitat de l'absolutisme de Felip V enfront del caràcter suposadament antiquat del règim representatiu de la Corona d'Aragó i de l'Espanya federal derrotada, l'eliminació del qual suposa que va fer més rics i feliços els seus súbdits. Un segon llibre, *España como nación*, ha reprès les mateixes dèries, amb rigor dubtós. Més enllà d'aquestes interpretacions barroeres, s'han publicat obres (com els dos *Felipe V*, un de Henry Kamen i l'altre de Carlos Martínez Shaw) que intenten sostenir de forma més operativa la “modernitat” del primer Borbó i el seu caràcter il·lustrat i reformista (devia ser, per tant, un “dèsputa il·lustrat” precoç). Es tracta d'una modernitat, en tot cas,

que va limitar-se a les reformes de l'administració de l'estat i de l'exèrcit, però que a Catalunya i València és difícil, per no dir impossible, de defensar. En el terreny polític els sistema imposat fou clarament retrògrad i avançava en direcció oposada al tarannà potencialment més “democràtic” dels sistemes representatius els quals varen ser substituïts per una militarització superior a la dels territoris de la Corona de Castella (els corregidors durant tot el segle XVIII van ser militars i castellans). Com va escriure Lluch, “fer passar per ‘reforma’ una imposició militar és quelcom difícil... és una trampa”. En el terreny econòmic, constitueix una fal·làcia associar mecànicament l'aniquilació de les institucions amb la prosperitat econòmica (de la mateixa manera que ho seria atribuir el desenvolupament econòmic de les dècades de 1960 i 1970 al franquisme!) i presentar Felip V com un dels reis més favorables que ha tingut la Corona d'Aragó. Si bé són evidents els estímuls que van oferir a mig termini els mercats hispànic i americà, cal recordar que les bases de l'especialització econòmica ja existien a final del segle XVII, com va explicar Pierre Vilar.

Al capdavant, malgrat la prosperitat, que certament facilità l'acomodació dels catalans i valencians a la nova estructura política, Felip V deixà un record nefast en les generacions del XVIII i de bona part del XIX, tal com testimonien els dietaris i les memòries que invoquen les llibertats perdudes i recorden la repressió implacable del duc d'“En Jou” –com l'anomenava un contemporani– “molt rigorós ab sos vassalls” –anotava un altre en morir el rei, l'any 1746–. Encara, el 1835, un menestral barceloní s'hi referia, sense embuts, com “el drogo de Felip Quint, que abia estat la fatal desgràcia de España”.

Professor. Universitat Pompeu Fabra

MIQUEL DURAN

Rectificació en l'afer lingüístic?

L'Obra Cultural Balear (OCB) ha presentat un requeriment a la ministra d'Educació i Cultura, Pilar del Castillo, perquè rectifiqui les seves declaracions en què negava i minimitzava la persecució històrica que s'ha produït "de les llengües diferents del castellà". La ministra, cinc dies més tard, demanà disculpes però no rectificà, per més que s'havia atacat una veritat històrica elemental. I, per si això no fos prou, hauria de reconèixer l'autoria del famós discurs reial.

Responsabilitat, tot plegat, de qui?

L'absència de líders d'opinió capaços d'escollir, entre el diluvi de missatges, els que podien interessar els sectors diferenciats del públic, ha fet créixer la distorsió: no es pot ser indiferent a les diferències si no es vol falsejar l'anàlisi. L'estat sempre ha tingut pressa, i ara en torna a tenir, amb els recursos de la informació. Però, com que ara hi ha un règim parlamentari que eximeix de responsabilitat política el cap de l'estat, es pot plantejar la qüestió de si determinada afirmació s'ha produït pensant en la campanya electoral d'Euskadi, amb la qual cosa aquesta utilització potser s'acosta a l'abús de poder. En una paraula, que la ministra es banyi es pot comprendre, però que comprometi la primera instància de l'estat, fa que l'opinió s'ho pensi...

En el preàmbul de la Constitució no sols es vol garantir la convivència democràtica, sinó protegir tots els pobles d'Espanya, llengües i institucions incloses. En l'article 56, d'altra banda, s'atribueix al rei arbitrar i moderar el funcionament regular de les institucions. L'article 64 diu expressament que "els actes del rei han de ser ratificats pel president del Govern i, si no, pels ministres competents", cosa que deixa ben palès que "dels actes del rei n'és responsable la persona que els ratifiqui". És a dir que, com queda recollit en l'article 56, "la

persona del rei és inviolable i no està sotmesa a responsabilitat". El rei sols pot nomenar i separar lliurement els membres de la seva Casa Militar i Civil, d'acord amb l'article 65.2. Aleshores, què es pretenia amb el discurs reial: oferir una informació típicament descendent, amb totes les aparences d'objectivitat? O sols una informació retòrica, que ja en tenia prou amb les característiques d'amplitud i difusió...?

Es poden crear imatges veritables, però amb la condició que el destí ultrapassi els sentiments ocasionals. I tota comunicació travela amb un problema tècnic, que és la utilització de recursos sociològics, psicològics i lingüístics, perquè sovint sols es fa el que es vol, però, d'altres vegades, només el que es pot... Per favor, ens mereixem un màxim de transparència davant tanta improvisació! Tal volta seria útil que en certs palaus posassin a funcionar un *bureau d'esprit* que s'ocupàs de l'opinió: cal informar sobre molts d'aspectes i explicar-los amb la imparcialitat que el ciutadà desitja, fart de demagògies exhaustives.

Sols si la informació que s'ofereix respon a la veritat és possible aconseguir un corrent d'entesa amb els qui la reben. La suspicàcia neix quan algú s'adona que des del poder es produeix informació, perquè se sap que és probable que els qui l'exerceixen no l'atorgarien per pròpia voluntat. Aleshores, s'ha de responsabilitzar la ignorància o l'apatia? Caldria més aviat parlar d'incomprensió, atès que, en el sistema competitiu en què ens trobam, els antagonismes causats per valors distints són part important del sistema mateix. Sabíem que les institucions sempre van per darrere de les innovacions, però no ens imaginàvem que fos tant. I no ens havia passat pel cap que no es tingués consciència que, de les comunicacions de tipus doctrinari i palesament partidistes, només

se'n pot esperar que provoquin el rebuig de la societat, amb la qual cosa es fa summament urgent la diferenciació de les tècniques de propaganda. El fenomen és molt senzill: com que transmetre missatges adequats no és gens fàcil, s'ha donat un procés propagandístic i, per si això no era suficient, s'hi han fet advertències afegides. En aquestes circumstàncies, la primera reacció ha codificat que els profans han volgut esmenar-li la plana a l'expert..., cosa que constitueix un dels grans despropòsits de la nostra civilització. Als ciutadans cal dir-los què és el que es fa, per què i assabentar-los de les conseqüències. És a dir, informar és qualsevol cosa menys afirmar. Es pot potenciar una causa justa, però no és lícit falta a la veritat. I, tornant a la Constitució, l'article 62, estableix que el rei "ha de ser informat dels assumptes d'estat..." Ens preguntem si pronunciar-se sobre la llengua no ho és, una qüestió d'estat. Així mateix, aquest article especifica que el rei té l'alt patronat de les acadèmies, i aquí no sols cal preguntar per què la de la llengua de Madrid ha tingut tan poca xerrera en aquesta ocasió, sinó també per què no s'ha tingut en compte que hi ha altres acadèmies a les comunitats autònomes, per exemple, l'Institut d'Estudis Catalans.

Així doncs, el que preocupa d'aquest afer és la intencionalitat endevinada darrere les declaracions, perquè s'ha provat que, en general, sols es percep allò que es vol percebre; sols es llegeix o s'escolta allò que confirma o sembla confirmar els punts de vista propis. De la mateixa manera que s'evita, de manera deliberada o inconscient, allò que es contraria a l'opinió que es manté. Rectificar? No hi ha pitjor sord que el qui no vol escoltar.

*Catedràtic d'Història Contemporània
de la Universitat de les Illes Balears*

La utopia anarquista a la Cerdanya

EL TEMPS

Una de les preocupacions fonamentals de la comuna anarquista era l'alfabetització. Dalt, una imatge d'aquestes classes, en una biblioteca, durant la guerra civil, probablement en zona controlada pels anarquistes, a Catalunya.

La indecisió política que hi va haver el 18 de juliol de 1936 a Puigcerdà, la capital de la Cerdanya, després que l'aixecament militar fracassés, va ser aprofitada per la Confederació Nacional de Treballadors (CNT) per fer-se amb el poder, que va exercir de manera incontestable fins el maig del 1937. Les legals autoritats republicanes de Puigcerdà van vacillar en imposar-se després de l'intent militar frustrat i, a l'endemà, el dirigent cenequista Antonio Martín, conegut com El Cojo de Málaga, amb un ràpid moviment d'estratègia política, va crear un comitè, va destituir després l'ajuntament, va posar-hi al capdavant un dels seus lloctinents i es va convertir en l'amo absolut de la vila i part de la comarca durant gairebé un any. Així es va crear el cantó llibertari de Puigcerdà, una de les escasses experiències anarquistes portades a la pràctica fins les seves darreres conseqüències que hi ha hagut mai a la història del país.

El comitè revolucionari va socialitzar els béns de consum, va abolir el diner, va col·lectivitzar les empreses, va confiscar les possessions de la burgesia local i estiujant, ve encetar programes d'alfabetització i difusió de la cultura i va construir escoles; però va exercir el poder amb una violència terrible que encara avui es recorda amb paüra. El nombre d'assassinats i la manera com es van produir, al més pur estil falangista; detenant la gent, portant-los a un indret de la collada de Tosses i clavant-los un tret al clatell sense judici ni defensa, va desprestigià del tot un moviment que es presentava com una autèntica revolució dels treballadors i que, d'entrada, gaudia de grans simpaties entre la població puigcerdanesa.

L'existència de dues colònies fabrils i el contacte amb el moviment obrer francès havia donat una important força a la CNT. Però si aquesta posició d'avantguarda va ser important per assolir el poder, els excessos despòtics i la set

de revenja que tenien molts anarquistes vinguts a Puigcerdà d'indrets que anaven caient en mans franquistes, com el País Basc, i atrets per l'experiència, van portar la liquidació del cantó llibertari per les tropes de la Generalitat republicana, que tampoc no van filar prim a l'hora de reprimir el moviment. El Cojo va ser mort en un tiroteig quan intentava conquerir Bellver el mes d'abril, i poc després l'exèrcit va esborrar tot rastre de revolució obrera a la Cerdanya.

En aquest marc històric transcorre la meua darrera novel·la, titulada *La Comuna de Puigcerdà* (Columna), on he construït la història impossible entre un fill de pagès enrolat a la CNT i la filla d'una família de la burgesia tèxtil de Barcelona, una classe social que, des de finals del XIX, estiujjava a la vila pirinenca i a qui la revolució anarquista va agafar amb tota la parafernàlia d'aquelles vacances d'abans.

Rafael Vallbona

Josep Roura i l'enllumenat de gas

Un fanal de gas a la plaça Major de Sant Feliu de Guíxols recorda, com a homenatge permanent, Josep Roura i Estrada, el químic nascut l'any 1797 a la capital del Baix Empordà.

EL TEMPS

Un fanal de gas: un avenç que va ser introduït a la península pel químic Josep Roura i Estrada, nascut a Sant Feliu de Guíxols.

es féu la llum... de gas.

Des del passat 1 de maig, en un racó de la plaça Major de Sant Feliu de Guíxols hi llueix la llum blanca d'un doble fanal de gas. No és pas que l'ajuntament de la ciutat baixempordanesa i Gas Natural –artífexs tots dos de la iniciativa– hagin decidit iniciar un canvi de l'enllumenat elèctric per aquest altre. El motiu de la instal·lació era homenatjar Josep Roura i Estrada (1797-1860), químic nascut a Sant Feliu i que, entre altres coses, portà l'enllumenat de gas a la península.

Roura va representar un important paper tant en la recerca en química industrial com en la docència i va ser el primer director de l'Escola Industrial de Barcelona, fundada el 1851. Va investigar en vins, en tintures i inventà fins i tot un nou tipus de pólvora.

Però és probable que el seu treball més popular sigui haver importat l'enllumenat de gas, un sistema que havia conegut

a França i que tenia l'origen en l'invent ideat per l'anglès William Murdock l'any 1792. El 1820 els llums de gas ja en substituïren alguns d'oli a Londres.

La nit de Sant Joan del 1826, Roura va il·luminar amb llum de gas una sala de dibuix de la Llotja (on hi havia l'Escola de Química de la Junta de Comerç). Cal dir, però, que uns anys abans (el 1818) algú havia fet un assaig sense èxit a Alcoi.

En tot cas, Roura no només hi va reeixir, sinó que va impressionar de tal manera que més tard li pagaren un viatge per Europa per millorar la tècnica. Així pogué construir un gasòmetre que havia d'estalviar espelmes de sèu i llums d'oli a la Junta, a més d'oferir una major lluminositat. Però les grans innovacions sempre troben oposició i Roura no només hagué de superar problemes tècnics, sinó també fer callar les crítiques basades en certs estudis mèdics que recomanaven no utilitzar mai llum de

gas a l'interior dels edificis.

L'atzar va fer que a la Cort de Madrid coneguessin els treballs de Roura i se li va proposar que organitzés un gran enllumenat per celebrar el naixement de la segona filla de Ferran VII i Maria Cristina. A partir del 30 de gener de 1832 i durant nou nits consecutives, 201 fanals il·luminaren diversos carrers i places de Madrid –de fet, Ferran VII tingué un regnat molt menys lluminós del què això podia fer suposar.

Després vingueren temps d'aixecaments, conspiracions i conflictes poc propicis a les innovacions tècniques. Però Roura, a més de brillant, era perseverant i va perfeccionar el seu sistema. Va obtenir millors rendiments substituint l'oli d'oliva per oli de peix i per deixalles de la indústria surera –la terra d'origen li inspirava noves alternatives. Finalment, el 1840 Barcelona es va convertir en la primera ciutat de l'estat que tenia enllumenat de gas, i el 1844 la va seguir València.

El llum de gas va canviar els hàbits de la gent, va animar la vida nocturna i va augmentar la seguretat. Uns anys després arribà la làmpada elèctrica i aleshores tothom trobà la llum de gas massa esllanguida. Tot i que, certament, també aparegueren estudis mèdics i articles periodístics que alertaven sobre els danys que un llum tan potent podia causar a l'organisme humà.

Xavier Duran

Mite i realitat del segle de les dominacions

El segle XVIII a Menorca és conegut com el de les dominacions, la francesa i la britànica. Immersa, l'illa, en el context del joc internacional pel domini de les rutes navals del Mediterrani, canvià constantment de sobirania com a joguina de les potències hegemòniques.

En el curs del segle a Menorca es parlà –oficialment– anglès, francès i castellà.

A més, és clar, de la llengua pròpia, el català.

EL TEMPS

A Maó i al seu port, la fortificació de Sant Felip va ser un element estratègic per a la dominació naval del Mediterrani de les potències de França i Gran Bretanya.

Si algun període de l'edat moderna de Menorca ha restat literalment mitificat a la historiografia local, sens dubte és el segle XVIII, conegut com el de les dominacions estrangeres. S'hi visquen continus canvis de sobirania, evidència de la projecció de l'illa –en realitat, de la cobdícia territorial que despertava– sobre l'escena internacional, i en particular sobre les ambicions d'hegemonia que, en el context europeu, es disputaven França i Anglaterra.

En efecte, immersa en el cor mateix del joc internacional pel domini de les rutes navals del Mediterrani i pel control geoestratègic d'aquest espai marítim, l'illa de Menorca conegué un paper central, absolutament sensible i preponderant en la història política del segle XVIII. Menorca, de fet, havia

aparegut fins aleshores, als ulls de la història mediterrània, com un esquerp territori sense gaire interès. Mancat de recursos naturals i de matèries primeres remarcables, l'únic avantatge és la seva posició central en el Mediterrani occidental, i, alhora, la capacitat portuària tan magnífica d'algunes de les seves badies. Sobretot, la de Maó.

Així, l'agitada i convulsa història del segle XVIII arreu d'Europa tingué a Menorca unes ramificacions singulars. L'illa canvià constantment de sobirania, fou joguina de les potències hegemòniques del continent i esdevingué una peça del tauler polític i naval de la centúria. A l'illa, en el curs del segle, s'arribà a parlar –s'entén de manera oficial– l'anglès, el francès i el castellà, a banda de la llengua pròpia, que és el català.

Amb l'excusa política de fer causa a favor del pretendent austríac al tron espanyol després de la mort sense hereus de Carles II, la corona britànica ocupà l'illa de Menorca, *de facto*, el 1708, i hi romangué fins al 1802. El procés, però, no va ser gens lineal, ni monòton. Ben al contrari, resseguí diverses vicissituds, i donà alternativament la sobirania a Anglaterra (tres cops), a França i a Es-

Felip, capitulació anglesa i lliurament de l'illa a la corona espanyola (1782).

f) Desembarcament anglès de nou sobre Menorca, i inici de la tercera dominació anglesa (1798).

g) Firma del Tractat d'Amiens (1802), que obliga Anglaterra a retornar-li a Espanya el territori que havia perdut a inici de segle. Fi de les dominacions estrangeres.

amb major serenor els efectes i les conseqüències exactes que cal atribuir al pas febril de les potències europees sobre terra menorquina. No és que calgui ara, per reacció, sostenir que el segle XVIII no fou una etapa, en conjunt, positiva i d'avanços. Més aviat, el que cal és no imputar-los, mecànicament i gratuïta, a la "britanització" de Menorca, fenomen que encara està per demostrar en el grau que havia volgut la historiografia romàntica.

Com ha escrit Miquel Àngel Casanovas, "en conjunt, la primera fase del govern britànic adreçà els seus esforços cap al control de la població menorquina limitant el poder dels grups socials prominents i de les institucions polítiques, tot i mantenir la ficció que res no havia canviat. Paral·lelament –afegeix–, aplicà una política econòmica de foment que havia de conduir a beneficiar l'abastament de les tropes britàniques de la guarnició. Així, la concessió de port franc, la supressió dels impostos de la Universitat General, la potenciació de Maó com a port mercantil, la reforma de peses i mesures, l'abolició transitòria dels aforaments i la importació de noves races de bestiar tenien més a veure amb aquest interès de fàcil proveïment de la guarnició que no amb una autèntica política de desenvolupament del territori".

Si en el curs dels segles XVI i XVII el mar significava per a Menorca una font de perills, invasions, atacs i desgràcies en forma de ràtzies pirates, el XVIII suposà una capgirada important. El menorquí descobrí els beneficis de la navegació, sobretot la mercantil, i aprengué de debò les especialitats de la construcció naval. Els anglesos obriren drassanes que, posades en mans locals, arribaren a tenir una fama notable més enllà del segle XVIII i bona part del XIX. El menorquí s'ensinistrà a fer el cors, amb tot el que suposà de congruïció d'una incipient classe social emergent (la burgesia mercantil, amb el consegüent enriquiment econòmic), i desenvolupà un activitat naval, comercial i portuària com no havia fet mai abans.

Singularment el port de Maó esdevingué el centre neuràlgic, no sols de l'illa

La vida cultural menorquina durant la "britanització" va esdevenir paral·lela als grans corrents culturals europeus. Dalt, imatge d'una representació teatral de l'època.

panya (singles vegades). L'esquema és el següent:

a) Ocupació anglesa de l'illa (1708), per sostenir-hi el partit de l'arxiduc Carles contra Felip V, pretendent borbó al tron d'Espanya.

b) Confirmació jurídica de l'ocupació anglesa pel Tractat d'Utrecht (1713) i inici de la primera dominació anglesa.

c) Desembarcament de tropes franceses, rendició del castell de Sant Felip (plaça forta de l'illa, situada a la boca del port maonès) per l'exèrcit anglès i inici de la dominació francesa (1756).

d) El Tractat de París, en finir la guerra dels Set Anys, estipula el retorn de l'illa de Menorca a mans dels anglesos. Segona dominació (1763).

e) Invasió de Menorca a càrrec d'un exèrcit hispanofrancès, sota la direcció militar del duc de Crillon. Assalt a Sant

L'itinerari històric descrit en aquestes set fites deixà empremtes indelebles sobre la història de Menorca. Fins i tot, haurà de provocar, temps a venir, una copiosa producció de literatura històrica que conduirà, en el curs del segle XIX i bona part del XX, a mitificar l'època de les dominacions. Mite i realitat s'han fortament mesclat en la interpretació d'aquest període, i li han atribuït –sobretot als anglesos– una caterva de tòpics en relació amb tota mena de millores, progressos, canvis de mentalitat, etc. Tot el que de bo hi hagué en la centúria, se li donà una gènesi anglesa. Qualsevol acció proverbial o modernitzadora de les estructures socials i econòmiques ha rebut, així, una mena de paternitat anglesa benefactora. Les darreres revisions historicistes, però, són més prudents, i busquen delimitar

de Menorca, sinó de tota la gran conca marítima de l'àrea occidental del Mediterrani. Les aigües de la rada maonesa, admirablement arrezerada dels vents, s'emplenà de vaixells de guerra, d'esquadres, de veles i d'oficialitats. L'illa entrà de debò en els principals despatxos de les monarquies europees, i els seus plànols cartogràfics empaperaren les taules de treball dels estratèges militars. El perímetre coster quedà sembrat de torres de defensa, aparegueren ce-

gleses, que la despesa d'aquesta nació per ampliar i millorar el castell de Sant Felip, la plaça forta que custodiava el port de Maó, va arribar a assolir la fabulosa suma d'un milió de lliures esterlines.

Tota aquesta realitat, afegida al foment del comerç, va representar un augment de la riquesa social de Menorca, per bé que marcadament circumscrita al terç oriental de l'illa: Maó i la seva àrea d'influència.

L'ampliació i millora de la fortificació de Sant Felip, al port de Maó, arribà a costar un milió de lliures, una fabulosa xifra que denota la importància estratègica de l'enclavament.

mentiris marins i es bastiren hospitals de sang, com ara el que es construirà sobre un illot interior del port de Maó i que passarà a la història amb el nom de Bloody Island. És a dir, que tota la vasta presència naval a les aigües litorals i portuàries faran dar un tomb espectacular a la fesomia de l'illa, inclosa la mentalitat indígena.

És cert, i cal matisar-ho, que l'interès estratègic per Menorca ja havia sorgit, dins Europa, en el darrer terç del segle XVII. Però és ben exacte confirmar l'augment excepcional que aquest fet coneixerà dins el XVIII. Per a Anglaterra, que fou la potència que més anys s'estigué a l'illa (setanta-un anys), Menorca tenia una importància excepcional. Hi esmerçaren grans quantitats de diners públics per fortificar-la, a partir de les estructures que havien aixecat els espanyols en els dos segles anteriors. Per a temps de pau, la Cambra dels Comuns votava una disponibilitat presupostària de 60.000 lliures esterlines, una quantitat força important.

Conta l'historiador Joan Ramis, que visqué dues de les tres dominacions an-

Quant a la recuperació demogràfica i econòmica de l'illa, no es pot atribuir únicament als efectes de la "britanització". De fet, el cicle expansiu s'havia endegat a les darreres dècades del segle XVII, i aquest fenomen, contra l'opinió tantes vegades esventada, no es donà només a Menorca gràcies als anglesos, sinó que els cicles de creixement foren generals als països europeus. També en el conjunt de l'estat espanyol el segle XVIII suposà una etapa de creixement dels paràmetres agrari, comercial i demogràfic. La Menorca agrària que, en començar la centúria, presentava una preponderància ovina, modificà l'estructura vers la cabana bovina. Ara bé, el model econòmic conegué un factor nou, d'una importància cabdal. Ens referim al cors abans esmentat i que assoliria un paper històric clau a partir del 1740. Com ho ha descrit Casasnovas, "en el cors participaven una àmplia representació dels col·lectius que integraven les classes altes i mitjanes de la societat menorquina, però també petits estalviadors procedents de les classes populars que, atrets per l'alt nivell

de guanys, invertiren modestes quantitats en el lucratiu negoci". L'expansió que es propicià fou considerable. No només hi hagué un augment de les mercaderies noliejades, "sinó que, per primera vegada, almenys des del segle XIII, Menorca passà de tenir un comerç basat en la suplència d'articles de consum a esdevenir un autèntic centre redistribuïdor de mercaderies".

En el capítol demogràfic, l'illa experimentà un salt enorme, passà d'uns 16.000 habitants el 1708 (any de la primera arribada anglesa), a una mica més de 30.000 segons el cens de població de Godoy de l'any 1797. L'augment, doncs, cal entendre'l notabilíssim: fou d'un 93,7%. Però, tanmateix, això no pot amagar períodes de forta crisi demogràfica, lligats a moments de depressió i que se saldaren amb moviments emigratoris. Potser el més considerable fou el de dos mil menorquins que, organitzats per un súbdit anglès -Andrew Turnbull-, marxaren a La Florida, als Estats Units.

Més activa i directa va ser, en canvi, la conseqüència de les dominacions sobre l'ambient intel·lectual i cultural de Menorca. Com que l'illa restà immune als efectes assimiladors i castellanitzadors dels decrets de Nova Planta, els intel·lectuals pogueren amarar-se dels corrents il·lustrats del segle de les Llums. I així, hagueren de protagonitzar admirables aportacions literàries i culturals, des de la més absoluta normalitat de la llengua pròpia. Els experts han anomenat la producció assolida aleshores com el període neoclàssic de la literatura catalana. No és que la "britanització" promogués l'ús de la llengua catalana culta, que no ho féu pas: n'hi hagué prou de no prohibir-la ni reprimir-la. Com ha volgut Fina Salord, experta en la història de la cultura, en temps anglès es congruïa una Menorca "que funciona en paral·lel als grans corrents culturals europeus". En altres mots: es fa l'obertura des de l'arrelament; és l'europeïtat des de la "menorquinitat" cultural catalana; és, en fi, la síntesi gairebé aquilota del cosmopolitisme i el localisme.

Miquel Àngel Limón

Infància desvalguda, humanitat desvalguda

La infància és, avui dia, la imatge de la fam que sovint retenim, quan es tracta de països llunyans, que anomenem del Tercer Món.

Però a Europa, els nostres antecessors, durant les èpoques antigues i medievals, també patiren fams i desgràcies, que la infantesa d'aquelles èpoques va sofrir com avui la sofreixen altres nens lluny d'Europa.

Des d'una perspectiva demogràfica, l'Occident ric ha fet de la planificació familiar, en el sentit de calcular el nombre de fills que les parelles estan disposades a tenir, una norma de conducta. Per contra, el Tercer Món, on no se segueixen polítiques de planificació familiar o se segueixen malament, i on es fa poc ús dels recursos anticonceptius i d'interrupció de l'embaràs, viu una explosió demogràfica incessant, que n'agreuja els problemes econòmics. En aquests països, afectats per múltiples flagells, s'hi mor literalment de gana.

Més que mai, avui que Europa occidental comença a ser una ciutadella assetjada per aquests éssers humans desvalguts, el mal de la fam no es pot veure com un problema aliè. La solidaritat que envers ells s'hauria de tenir no necessita ser justificada, perquè és una qüestió de dignitat, però, si calgués fomentar-la, potser es podria recordar que els europeus, fa segles, també van passar fam, i que els infants van ser-ne, igualment, les víctimes principals.

Els nostres antecessors d'època antiga i medieval en aquest continent nostre van passar fam, una fam a vegades tan terrible que van arribar a practicar l'infanticidi i un canibalisme de supervivència. Els escrits dels pares de l'Església del segle IV, com Basili de Cesàrea, ens informen de famílies que, ofegades per múltiples dificultats, es veien obligades a vendre els fills com a esclaus. L'emperador Valentinià III, del segle V, també parla de la fam com la causa principal de la venda i la conversió d'infants d'origen lliure en esclaus, encara que, instal·lat en el cim del poder, es permet de dir que "és un error de

perdre la llibertat per no perdre la vida". Però el segle VI el polític i escriptor Cassiodor, que descriu la venda de nens a les fires de bestiar de Lucània, argumenta que els nens estaven millor com a esclaus a la casa dels seus senyors que com a fills a la casa dels seus pares, perquè d'aquesta manera tenien la subsistència assegurada.

Més freqüent que la venda de fills va ser l'abandonament, una pràctica comuna entre els romans, tan comuna que a les places de mercat hi havia unes columnes dites *lactaria* on era costum de deixar els nens abandonats. És clar que entre els romans l'abandonament tenia una compensació parcial en la pràctica de l'adopció. Moltes famílies sense fills (o amb fills) adoptaven nens abandonats pels seus pares biològics, costum que va donar lloc a una categoria de persones, els *alumni*, fills adoptats "per la misericòrdia aliena", com recorden algunes làpides sepulcral: "fill del meu amor", "fill de la meva misericòrdia". Tanmateix, no tots els nens abandonats eren adoptats: n'hi havia que morien d'inanició o devorats pels animals (els abandonats al bosc), n'hi havia que eren criats per qui els trobava per fer-ne esclaus o prostituir-los als bordells i n'hi havia que eren mutilats per emprar-los en la mendicitat.

L'Església de l'alta edat mitjana va prendre consciència dels problemes derivats de la pràctica de l'abandonament i tractà de buscar-hi solucions. El paper rector de la societat que assumia i la fidelitat al missatge evangèlic l'obligaven, sense que en puguem excloure tampoc la percepció d'una certa responsabilitat en la situació creada. El cas és que els clergues no van desautoritzar l'abandonament, que van considerar un

EDICIONES PRIMERA PLANA S. A.

Quan la crisi colpejava el camp, i els pares no podien assegurar la subsistència dels fills, sovint els abandonaven. A la imatge, camperols treballant la terra.

mal inevitable, necessari per a alleugerir les persones i les famílies de càrregues insuportables, però van buscar la manera de fer-lo més passador

La dificultat principal estava a trobar persones disposades a acollir els nens abandonats o a comprar-los a pares necessitats, perquè compradors i adoptants es trobaven a vegades que al cap d'uns quants anys de mantenir l'infant,

quan aquest començava a donar algun rendiment, compareixien els pares biològics i en reclamaven la potestat. Així, ja durant el segle V, els concilis van legislar sobre la conducta i els drets de les persones que trobaven nens abandonats o els compraven, implicant les esglésies locals en la qüestió. Les lleis es van orientar a donar garanties a compradors i adoptants, de manera que

no poguessin ser desposseïts dels infants que haguessin adquirit. Llavors les portes de les esglésies van substituir les *lactaria* com a llocs d'exposició de nens.

Tanmateix, l'aportació més gran de l'Església a l'alleugeriment d'aquella traumàtica situació va venir de Montecassino i de l'acció providencial del pare del monacat occidental, Benet de Núrsia (segle VI). Ens referim a l'oblació, una pràctica inspirada en la Bíblia, que consistia a donar fills al servei de Déu. Era una forma sublimada d'abandonament, en la qual es barrejaven d'una forma inextricable l'ofrena per motivacions religioses amb les necessitats de regulació familiar.

Els monestirs medievals van acollir llavors quantitats ingents d'infants, que hi van ser alimentats i educats, abans de professar-hi com a monjos. Certament, els pares sacrificaven d'aquesta manera la llibertat dels infants, oblats quan encara no tenien edat d'escollir, i ingressats en monestirs on sovint rebien una educació dura i austera, mancada d'afecte i estimació, cosa que irritava abats sensibles, com Anselm de Bec. Això no obstant, atès el destí que altrament esperava molts dels nens abandonats, s'ha de convenir que l'oblació fou aleshores el remei humanament millor, una gran conquesta. Fins i tot, els clergues van discutir durament sobre la llibertat d'escollir, i el segle XIII acordaren que els infants oblats podrien decidir el seu futur en arribant a l'adolescència.

Durant la plenitud del creixement medieval (segle XI-1250), quan el desenvolupament econòmic va permetre a la societat de respirar, l'abandonament va disminuir notablement. L'oblació, per contra, va arribar al clímax. D'una banda, sembla que llavors es practicava en gran mesura entre famílies benestants que, dedicant una part de la descendència a la carrera eclesiàstica, aconseguïen d'alleugerir maldecaps d'herència, alhora que donaven educació i un futur als fills no hereus. I d'una altra, lluny de mirades indiscretas, els convents i monestirs eren llocs on amb freqüència es col·locava els fills il·legítims de la noblesa.

Una de les fugides possibles de les misèries era entrar al servei de l'Església, tant per als més grans com per als infants. Era el destí quasi segur dels il·legítims de la noblesa.

Quan el creixement va tocar sostre (1250-1300) i va començar la gran depressió (segle XIV), l'oblació va declinar, mentre que l'abandonament i venda d'infants van reprendre. La decadència de l'oblació s'explica per la crisi de les rendes monàstiques, el menor interès dels monestirs a acollir infants que després, arribats a l'adolescència podien abandonar el lloc d'acollida, la competència dels convents, que només volien novicis adults, i les alternatives que la vida urbana oferia. Per a les famílies benestants de la burgesia, la ciutat oferia llavors nous centres d'ensenyament que desplaçaven els religiosos tradicionals (monestirs). Tanmateix, encara que, a la ciutat, hi naixien institucions caritatives (pies almoines, plats dels pobres, confraries) que pal·liaven les desgràcies dels pobres, l'abandonament i la venda d'infants conegueren una represa, prova que la crisi econòmica era més profunda que no pretén l'actual revisionisme historiogràfic. No importa que comptem els viatges a ultramar, el volum dels negocis mercantils i l'esplendor de les fortunes privades. La crisi no va ser un problema de rics, sinó de massa social. No gaire diferent d'avui, quan, d'una banda, socialment, la riquesa d'uns pocs es fa en

A grans mals, grossos remeis a la Itàlia prerenaixentista dels segles XIV i XV. A les grans ciutats, com Florència i Roma, van idear una solució que aviat es va estendre per tot Europa: els hospicis o cases d'expòsits...

molts països al preu de la destrucció de les classes mitjanes i de l'empobriment de la majoria i quan, d'una altra, planetàriament, la prosperitat del Primer Món recolza en la pobresa del Tercer.

A grans mals grossos remeis, es dirà, i una vegada més els grans remeis van venir d'Itàlia, de la Itàlia prerenaixentista (segles XIV i XV) que confiava en l'home i les seves forces. Van ser les grans ciutats italianes, Florència i Roma, en primer lloc, que van idear una solució destinada a estendre's aviat per tot Europa: els hospicis o cases d'expòsits per a l'acollida de nens desvalguts. Nascudes a vegades de fundacions privades, però més aviat per iniciativa de les autoritats locals, i mantingudes per les finances municipals, aquestes institucions acollien els nens que abans s'abandonaven a la pietat dels desconeguts o a les portes de l'església. En aparença era una bona solució a un greu problema social, i de la seva pràctica no n'hi ha dubte: s'hi abandonava entre el 15% i el 40% dels nadons de les grans ciutats europees del segle XVIII, segons els barris. Tanmateix els estudiosos de la matèria expliquen amb tot luxe de detalls els problemes financers d'aquelles institucions, la incompetència dels gestors i les dificultats de vida dels nens que hi ingressaven, mancats d'afecte familiar i sovint mal alimentats. Els índexs de mortalitat coneguts fan escriure; amagats darrere els murs dels hospicis, aquests nens desvalguts podien deixar en pau la consciència de la societat que els havia engendrats.

Amb la història avui passa una cosa semblant: dels temes incòmodes, més val no parlar-ne! Fins i tot l'historiador pot ajudar a la "bona consciència" buscant (i creient trobar) l'aspecte positiu de les coses, i oblidant la resta. Fet i fet la història és plena de bones intencions. A la fi es pot fer com Rousseau (segle XVIII), que conseqüent amb les seves teories sobre la bondat natural de l'ésser humà i l'acció corruptora de la comunitat dels homes (inclosa la família), va abandonar els seus fills. Per alguna cosa diem que la raó desproveïda del sentiment crea monstres.

Josep Maria Salrach

EDICIONES PRIMERA PLANA S. A.

La majoria dels esclaus baixmedievals no eren producte de la guerra, sinó de la pirateria i dels deutes. A la imatge, homes emmanillant uns esclaus. L'Església, tot i demanar que se'ls tractés amb justícia, també en tenia.

Esclaus: bestiar amb rostre humà

L'esclavitud fou present a Europa durant segles. Ara ens pensem que l'hem superada. Però no pertot arreu del món és igual. Una mirada al nostre passat, als nostres esclaus, ens permet entendre el drama de l'esclavitud.

“**N**o oblidis que aquest ésser que anomenes el teu esclau ha nascut de la mateixa llavor que tu, gaudeix del mateix cel, respira el mateix aire, i viu i mor com tu”, diu Sèneca a les *Cartes a Lucili*. Aquestes paraules, tot i la distància dels segles, ens situen al centre dels debats sobre l'esclavitud a l'edat mitjana, perquè, tot i la caiguda de l'imperi romà, continuà mantenint-se, de forma residual, durant els segles posteriors.

L'Església mateixa, que demanava un tracte més humà per als esclaus, n'era propietària i va provar de justificar l'existència d'aquesta condició de dependència total. Així, Isidor de Sevilla escriu: “Per causa del pecat..., als qui no convé la llibertat, [Déu] els ha atorgat misericordiosament la servitud... Ha repartit entre els homes dues menes de vida diferents, fent que els uns siguin esclaus i els altres amos, de manera que

la propensió dels esclaus a fer el mal sigui frenada pel poder dels amos.” El pas al feudalisme no significa l'abolició de l'esclavitud, que fins i tot augmentarà quan, en mans dels mercaders, esdevindrà un negoci força lucratiu i alimentarà les rutes més importants del tràfic internacional.

Els esclaus medievals, segons el dret, havien de procedir de “bona guerra” (tot i que hauríem de demanar-nos si n'hi ha haguda mai cap, de bona guerra). Un exemple ens els forneix aquella “captiva de bona guerra” que un mariner mallorquí va vendre a Barcelona el 1409. Es tracta d'una esclava sarda, anomenada Bàrbara, que tenia quatre anys i que havia estat capturada pel venedor mateix a la batalla de Sant Luri. Amb tot, cal assenyalar que la majoria d'esclaus baixmedievals no eren presoners de cap guerra, sinó més aviat homes i dones joves comprats o segrestats, fruit del tràfic o de la pirateria, molts procedents de

l'Europa Oriental: russos, tàrtars, turcs, bosnians, búlgars, armenis, albanesos i fins i tot grecs; també n'hi trobem d'africans, però menys. Arribaven a bord de la nau, desarrelats dels orígens, sense entendre res. Tan bon punt desembarcaven, els portaven a la llotja i eren venuts en subhasta pública al millor postor. Una altra font de subministrament era la de les criatures que naixien de mares esclaves, que generalment treballaven a cases benestants dels nostres països.

A Catalunya, a partir del segle XIV, la majoria d'esclaus són a les ciutats, però al País Valencià i sobretot a Mallorca n'hi havia més a les contrades rurals. Als centres urbans els rics burgesos, els eclesiàstics i els nobles són els qui en tenen més, però no són pocs els artesans o els mariners que podien comprar-ne algun per fer-se ajudar a l'obrador o a la barca. N'hi ha d'experts, professionals qualificats i apreciats, com els dos que demana Jaume II, l'un expert en tècnica de tenyir i l'altre en el conreu de la canyamel. De Grècia vingueren picapedrers i escultors com Jordi de Déu.

El tràfic d'esclaus a gran escala, de punta a punta de la Mediterrània, augmenta per causa de les epidèmies de pesta, que impulsa la recerca de mà d'obra. El cinisme de la documentació burgesa culpa els nois i noies dels estaments populars, que tenien accés a feines més qualificades, de la necessitat d'importar esclaus: "per defalliment o falta de companyes nostrades, qui no volen star ab senyors ne aprendre officis, desitjants més star per studis o pedagogchs, o dides o companyones...", llegim en un text notarial, que, a més, no s'està de qualificar globalment tots els esclaus i esclaves de persones moralment dissolutes. Una altra documentació ens permet també de rastrejar els prejudicis sobre el comportament de les esclaves, això sí, sense blasmar els amos que les compren, en venen els fills i les redueixen a objecte sexual.

Tot i que és difícil de documentar la vida quotidiana dels esclaus, de tant en tant apareix alguna pinzellada que permet d'imaginar com els alimentaven, les malalties que tenien o les cambres que ocupaven a les cases on treballaven.

El 1427, gràcies a un procés judicial, sabem que "a la cambra on ell dorm –un esclau– no hi ha llit, car stable és de bèsties e no y ha sinó una stora on ell testes jau e cobreix ab una flassada". Els anys d'estada a la llar de l'amo acceleren l'aprenentatge de la llengua del país. Mentre que un esclau és disculpat perquè no entén res, car només fa quinze dies que és a Mallorca, d'un altre es diu que parla un català perfecte perquè des de nen s'ha criat a València.

Les esclaves generalment són incorpo-

Les esclaves servien per a feines diverses o per al concubinat. La imatge: dones rentant.

rades a les tasques domèstiques i de vegades esdevenen companyes i confidentes de les mestresses. A voltes treballen de dides dels fills, però més sovint són concubines de l'amo, solter o casat. Però aquesta situació no atorga cap dret a l'esclava ni als fills, si bé de vegades s'allibera alguna esclava concubina sota certes condicions, com ara la de servir uns quants anys la vídua, o de mantenir-se casta. És rar, però no estrany, de comprovar que un home reconegui la paternitat d'un fill tingut d'alguna esclava. El destí de moltes és realment inquietant. A conseqüència de les grosses quantitats que han hagut de pagar per comprar l'afranquiment, no els resta més opció que la de dedicar-se a la prostitució, tot i ser prohibida i penada. Certament, també hi trobem manumissions

generoses. Hi ha la dona que allibera l'esclava perquè l'havia servida des de la infantesa, com hi ha qui deixa a la lliberta una casa on mantindrà un obrador de costura.

La dessocialització d'aquest bestiar amb rostre humà, doncs, és absoluta, com sigui que només si són "morts socialment" es pot mantenir l'esclavitud. Això vol dir que cal arrencar els esclaus del medi social propi i no donar-los la possibilitat de tornar-se a socialitzar. La unió entre esclau i esclava és il·legítima i definida de "contuberni". A més, no tenen cap potestat sobre la descendència, de manera que els fills i filles –els "bords"– que procreen pertanyen a l'amo. Per la seua trista i miserable condició poden rebre càstigs físics, inclosa la tortura: el lliure no pot ser castigat corporalment sense una decisió judicial.

Només si hi ha un alliberament, l'esclau torna a ser "socialment viu": "Et manumitesc –disposa un mercader barceloní el 1400– i et faig i t'anomeno franca i lliure, a tu Maria, esclava i captiva meva, que vas ser de gènere d'albanesos, donant i concedint-te, a tu i als teus, la pura i perfectíssima llibertat..., et restituesc al dret natal antic i a la llibertat i al dret primer, segons el qual tots érem nascuts lliures, quan no s'havia introduït la manumissió perquè l'esclavitud era ignorada." Ara, doncs, la lliberta podrà signar contractes, acudir a judici sense ser posada a turment, casarse, tenir fills legítims, testar. I per si fóra poc, l'examo la dota perquè el mateix dia de ser alliberada es casi amb un llibert. No tots ni totes van tenir tan bona sort.

L'esclavitud es va abolir legalment a l'Aràbia Saudita l'any 1962, a Mauritània l'any 1981, però, segons informacions de l'OIT, encara no n'ha desaparegut, malgrat la prohibició. I encara resten més formes d'esclavitud. No és aquí el lloc de parlar-ne, però podem dir que mentre perdurin formes d'esclavisme no serem lliures: "la llibertat d'un ésser humà –escrigué Victor Shoelcher el 1848– és una parcel·la de la llibertat universal; no se'n pot lesionar l'una sense, alhora, comprometre'n l'altra."

Teresa Vinyoles

Els marginats en la literatura catalana medieval

Són els nostres marginats, perquè també existiren. Però el problema de la marginació ha estat poc tractat dins el nostre àmbit literari medieval. Els estudiosos no li han fet gaire cas. Ara bé, existeixen: rodmons, indigents, miserables, bandejats, heretges, dissidents religiosos, prostitutes, vells, estrangers, esclaus...

MASMARS EDITORES. S. L.

Un dels sectors més marginats eren els pobres, els que no tenien res. Ni per menjar. A la imatge, frares donant de menjar a gent famolenca.

A bans d'exposar la matèria objecte d'aquestes línies, hem de fer unes consideracions prèvies indispensables. El primer problema que planteja parlar del fenomen de la marginació dins el nostre àmbit literari medieval és que es tracta d'una qüestió molt poc tractada pels estudiosos. A més, cal tenir en compte el concepte que s'aplica al terme marginat. En sentit estricte, ja abasta un ventall molt ampli de personatges (rodmons, indigents, miserables, bandejats, heretges i dissidents religiosos, jueus i musulmans, llebrosos, prostitutes, vells, estrangers, esclaus...), però és que també hi podríem incloure, en un sentit més ampli, grups tan nombrosos com les dones, els pagesos o els infants, per exem-

ple. Si ho féssim així, aleshores ens trobaríem davant el fet que el noranta per cent de la població quedaria inclosa entre el bloc de marginals, cosa que sens dubte resultaria a més d'excessiva, desconcertant.

Per si tot això no fóra suficient, encara podem copsar altres "problemes" interns inherents a la noció. Exposem-ne alguns a tall de mostra. Tothom estarà d'acord que l'heretge i el miserable són dos dels marginats per antonomàsia del món medieval, però quina relació podem establir entre un gran senyor càtar i un indigent? Un apòstata és un altre marginat paradigmàtic, en la mesura que l'apostasia era durament punida. Però, ho fou Turmeda, a qui reis i papes suplicaren que retornàs a la cristiandat? Des-

prés hi ha els automarginats (pobres voluntaris, ermitans, etc): és correcte incloure'ls al costat dels marginats no voluntaris, tenint en compte que algun d'ells hauria esdevingut rei, com l'infant Felip de Mallorca? També tenim una marginació que pot ser temporal (forasters, pobres) i una de permanent (jueus). I hi ha grups que gaudeixen d'una condició intermèdia, com els lliberts i els conversos. En fi, la conclusió que se'n treu, de tot plegat, és que fer esment dels marginats al món medieval és molt complex. Ací, per raons pràctiques entendrem per marginat aquella persona diferent de la majoria de la societat. Per això mateix sovint aquests individus són considerats damnosos i, per tant, exclosos. També són vists, no cal dir-ho, com uns éssers inferiors. Un dels grups que més excel·leixen al si de la marginació medieval és el dels pobres i miserables (ara ja deixarem de banda els pobres voluntaris). Seguint diversos fragments de les Escripures, els nostres autors medievals (com els de la resta de la cristiandat) fan dels pobres els fills de Jesucrist. Així, sant Vicenç Ferrer escriu que "los fills –de Déu– són los pobres... Jesucrist és lo pare dels pobres". En conseqüència, ens trobam amb una acceptació de la pobresa, que és el primer aspecte que cal remarcar. Sant Vicenç mateix fa dir a un personatge d'un dels seus exemples: "Senyor, vós voleu que yo sia pobre en aquest món, axí com vós; sie feta la vostra voluntat."

Però no tots els pobres eren considerats de manera homogènia. Hom ja distingia a l'època entre els captaires (que ja havien nascut pobres i, per tant, eren irrecuperables) i els vergonyants (que per avatars del destí havien caigut en la pobresa), a més dels voluntaris. Sovint els qui mouen més compassió i afany d'ajuda són els vergonyants. Ho podem veure en textos de Ramon Llull o de Francesc Eiximenis. Llull, al *Llibre de meravelles*, explica perfectament el problema social que afectava aquelles persones a qui la fortuna havia girat l'esquena: "Fèlix e En Poch-me-preu venguéren albergar a un hostel on era un pobre hom e sa muller e tres infants. Aquell hom era stat de gran honrament e riquesa, e havia gran pobresa, e moria

Literatura medieval catalana. Primera plana del *Llibre d'Evast e Blanquerna*, de Llull.

No tots els pobres eren considerats de manera homogènia. Hom ja distingia a l'època entre els captaires, els nascuts així i per tant irrecuperables, i els vergonyants, que ho eren per avatars del destí, a més dels voluntaris"

de fam ab sos infants; car havia vergonyat de sa pobresa, e no volia acaptar per l'amor de Déu, per ço que les gents no coneguessen que ell fos pobre..." I al *Blanquerna* els inclou entre els més necessitats quan escriu que "el canonge de pobresa pobrement vestit, acaptava a pobres vergonyants, e a pobres despoderats, e a puncelles a maridar, e a infants òrfens, als quals fahia mostrar algun mester de què vivissen". Eiximenis, per la seva banda, torna a remarcar la deshonra que significa per als vergonyants haver de viure de la caritat; per això calia que l'ajut els arribàs en secret, ocult als ulls d'altri: "Tantost com sies en taula te n'aja lo cor que la primera cosa que hix de l'ast o de la olla sia partida axí que la primera porció vaja a Déu, ço és, als pobres, e majorment e amagadament als vergonyants." Quant als captaires, a vegades són confosos amb els delinqüents i altres vegades s'hi troben falsos pobres i falsos contrets, que simulaven misèria i malaltia per rebre almoïna i no haver de treballar. Eiximenis se'n fressò i en proposa l'expulsió, mesura que de fet ja aplicaven les autoritats: "Los rectors de la comunitat deuen haver ací ull obert que no lleixen mendicar ne haver hom indigent sinó aquells de qui saben que són vers pobres de fet e han manifesta necessitat." També creu que els veritables pobres, per tal d'esser reconeguts, haurien de portar "qualque senyal públic" que els distingís dels altres, que "tolen e sostraen les almoïnes a aquells que de fet són pobres, per la qual cosa deu hom esquivar ab menaces o ab penes així com a diables".

La pobresa, per tant, ocupa un lloc determinat dins la societat, assumit per tothom. Però quina és la concepció diguem-ne ideològica, o moral, en què es fonamenta? En aquest sentit la posició majoritària és que els pobres han d'existir perquè així els rics, a través del donatiu als desvalguts, poden salvar l'ànima. Així ens ho indica Llull quan reconta com un burgès féu almoïna a un pelegrí, el qual "lo beneyí per lo diner que dat li havia, e féu-ne gràcies a Déu, e pregà Déus que al burguès donàs paradís, e sos pecats li perdonàs"; per tot això el burgès considerà que era el diner més ben invertit de la seva vida. Eixi-

menis ho exposa de forma molt taxativa quan indica que els pobres “per Déus són lleixats e posats en cascuna comunitat per tal que los rics e aquells qui han a dar hagen lloc de fer almoines e de rembre llurs pecats”. Tot seguit, potser amb una certa dosi d’ironia, el franciscà assenyala com l’almoina supleix les mancances dels poderosos en qüestions de fe: “pensar poden los rics hòmens que si salvar-se volen, que queucom han a fer algun notable per amor de nostre Senyor Déu. Pus doncs dien que no poden fer penitència ne aflicció, ne grans oracions, resta que han a retornar e a recórrer a l’almoina.”

En definitiva, la pobresa és un mal necessari, que no s’ha d’eliminar sinó alleugerir. Com? Sobretot per dues vies: l’almoina, que acabam de comentar, i la beneficència. Aquesta última té com a exponent més destacat la fundació d’hospitals, com la que fan Evast i Blanquerna, tot un model laic de beneficència. Així mateix, Eiximenis proposa d’integrar els minusvàlids a la societat, fent-hi alguna tasca útil: suggereix que els cecs toquin campanes o menin manxes de ferrers, mentre que els coixos poden revendre a la plaça o ensenyar lletra als infants i els espunyats poden fer de correus o calcigar cuiram, etc.

Ara bé, aquesta acceptació aparentment inqüestionada de la pobresa presenta algunes esquerdes provinents dels mateixos autors esmentats: al *Blanquerna*, Llull considera que la prostitució és deguda a la pobresa, per la qual cosa proposa reciclar les prostitutes a través de l’aprenentatge d’una feina; és a dir, treure del mig la prostitució eliminant-ne la causa: la pobresa. En aquesta mateixa obra, els pobres arriben a amenaçar amb la revolta contra els rics i al *Llibre de Santa Maria* Llull es queixa a la verge que la riquesa està mal repartida. També Sant Vicenç és partidari d’atacar les causes de la misèria i prefereix el préstec sense interès abans que l’almoina, “car major misericòrdia fa aquell qui presta deu florins sens logre, que aquell qui dóna hun sou al pobre, car hun sou despendrà en hun jorn, e ab los deu florins passarà tot un any, que.n sembrarà, e.n farà sos fets”.

La pobresa era un mal necessari que s’havia d’alleugerir, però no eliminar. Com? Amb l’almoina. A la imatge, un franciscà reparteix almoines.

Pel que fa a les minories ètniques i religioses, l’actitud de blasme i menyspreu és generalitzada. Sobre els jueus veiem repetits els mateixos vituperis i tòpics, força coneguts, d’haver estat els causants de la mort de Jesucrist, la fama d’usurers, etc. Precisament Llull arriba a considerar que la causa per la qual no es converteixen és perquè un cop cristianitzats haurien d’abandonar la pràctica de la usura. Eiximenis, Sant Vicenç, el *Tirant*, i molts textos més reflecteixen la visió negativa del jueu amb tanta abundor de referències com manca d’originalitat. D’altra banda, la malaltia no solia ésser motiu de marginació tret de la lepra. Eiximenis recomanava que els llebreros estiguessin reclosos en un lloc apartat (i així ocorria en la realitat), i que allà on romanguessin treballassin, però sense contacte amb el món exterior “car llur malaltia és contagiosa e prense de un en altre”. Ja es coneguda la connotació enormement negativa que

tenia aquest mal, un dels exemples literaris més esfereïdors del qual ens el proporciona el *Tristany* de Beroul, en què Isolda prefereix la mort (cremada) a ser lliurada als llebreros. Quant als vells, qui més en parla és Sant Vicenç, però la descripció que en fa no és precisament afalagadora, car gairebé l’única virtut que els atribueix és la “saviesa”. Finalment, la marginació per motius morals la trobam expressada sobretot en el joc, amb nombrosos exemples en els autors esmentats, que repeteixen els motius adduïts en les prohibicions per les autoritats: ruïna i endeutament, bregues i blasfèmies. I en la prostitució, vista pels nostres autors com un mal necessari, seguint el parer dels sants pares i moralistes medievals, que tot i lamentar-la i reprovar-la, la toleren per evitar mals pitjors. En tot cas es tractava de controlar-la i reduir-la al bordell.

Gabriel Ensenyat

“Han de saber filar i cosir (...), se'ls ha d'ensenyar un ofici des de la infància a fi que afeccionant-s'hi, no pensin.”
El text es refereix a les dones. I l'escriu un home, és clar. La dona, pel simple fet de ser, va ser també marginada.

Filar i teixir

Felip de Novara, pensador italià del dos-cents, escriví un manual d'educació per a joves titulat *Des quatre tenz d'aage d'ome*.

Malgrat haver estat pensat inicialment per al sexe masculí, com el mateix autor expressa, “hem parlat dels nois, i ara ens referirem a les nenes”. Aconsella, com tants moralistes de l'època, de no ensenyar a les dones de llegir i escriure, car si així es fes podrien produir-se grans danys, tots vinculats al desig de mal obrar, és a dir, de caure en les teranyines pèrfides de la concupiscència.

Lluny restaven els temps de l'exaltació de l'amor cortès, adúlter, que havia endolcit els sentiments de les dames d'Occitània. Encara més lluny era el reconeixement del protagonisme de la mare pel que fa a la filiació. Mostres clares en tenim al *Liber Feudorum Maior*, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, en què es registren les convíncions feudals dels nostres comtes catalans. Per demostrar la legitimitat de qui ret l'acte d'homenatge, s'hi apel·la a la via femenina, declarant, per exemple: “jo, Bernat, fill d'Elisenda...”. Més tard, l'Església s'aplicarà a regular la institució familiar i, cosa encara més important, propagarà el culte marià.

Sense Maria, tampoc no existia Eva. Aquesta dicotomia de dones fomentarà, des dels segles centrals de l'edat mitjana, una misogínia creixent, esperonada amb escreix pels ideòlegs coetanis. És per aquesta raó que podem parlar, sense por d'errar, d'un empitjorament de la situació de gènere a la tardor de l'edat mitjana. Maria era la imatge a seguir; les millors, doncs, serien les monges. A l'altre extrem hi havia Eva, la malvada, la causant de la pèrdua del paradís perquè amb les seves males arts havia induït Adam a pecar oferint-li la poma de la serp, del dimoni.

La dona havia estat marginada des de

temps immemorial, tal volta per esborrar el record mític d'amazones, harpies, sirenes i més animals fantàstics que espantaven mariners, patrons de nau i la majoria dels homes de terra. Considerada un ésser en minoria d'edat tota la vida, els grecs la separaren de l'espai públic i li negaren el dret a parlar; els jueus l'apartaren de l'espai eclesial prohibint-ne la veu als llocs sagrats. La gènesi primera del nostre codi legal català, els *Usatges* de Barcelona, també explicita, d'una manera particular, la inferioritat per raó de sexe. L'usatge intítulat “Una queque mulier” es fa constar que tota dona serà esmenada –s'entén, si ha caigut en falta– segons el valor del seu marit, i si no en té, segons el valor del seu germà o del seu pare.

Dependència masculina, per tant, i absoluta. Tot alhora es dona l'acceptació total del sistema vigent, de forma que elles es constitueixen en un engranatge fonamental, el de la transmissió de la ideologia imperant, passada de mares a fills i filles. Un exemple ens ve de la mà de Duoda, comtessa del país de la llengua d'Oc, la qual va escriure a la vuitena centúria un espill, en altres paraules, un llibre de comportament, per al seu fill Guillem, el qual tenia només catorze anys, i ja se n'havia traslladat a la capital de l'imperi carolingi, a Aquisgrà. Duoda li fa un rosari de recomanacions, amb aquell amor de mare que no s'acaba. Però també li transmet com s'havia de capténir, sempre segons els dictats dels homes feudals, dels quals es feia fervent defensora.

Presentar les dones com un grup social discriminat al llarg de la història requereix més observacions. No totes les dones, solament pel fet de ser-ho, entraven dins això que entenem per àmbit de marginació. És el cas d'Ermessenda, comtessa de Carcassona, la qual regnà en vida del marit, del fill i del nét. Cada ve-

gada que algú li qüestionava el poder ella tenia una resposta simple, però contundent: “torneu-me el dot”, cosa que l’incipient comtat de Barcelona no es podia permetre. Ermessenda només és una dona. Com comparar-la amb una pagesa humil, de remença? O amb la serventa domèstica, abandonada de la llar paterna perquè no la poden mante-

nir? O amb aquella filla de menestrals que igualment ha d’anar-se’n fora de casa, a un lloc estrany, per manca de recursos?. O més encara, amb l’esclava raptada a les parts d’ultramar, venuda als mercats occidentals, rebuda en l’àmbit domèstic com a signe de distinció i, més tard, alliberada en moments d’es-

cassetat? Alliberament que potser ob-

eix a un parell d’objectius maliciosos: de l’una banda, per fer fora un personatge que, potser, portava al seu si el fill de l’amo –fet molt comú a l’època– o, de l’altra, per estalviar-se d’alimentar una boca. El destí de les esclaves?... No és cap obvietat, en molts casos era la prostitució.

En el si d’un col·lectiu tan divers com el de les dones encara podem destriar distintius visuals. Una dona jove no casada porta un recull amb xarxa al cabell; la casada, vel, car el cabell femení és un símbol eròtic. Sens dubte les prostitutes patien graus de més forta marginació, tot i que en aquest submon germinaven les jerarquies. No era igual la puta legal que la que feia –o intentava– buscar-se la vida per la seva banda. No. Les prohibicions vénen dels inicis del segle XIV, no es pot anar a les esglésies o als claustres dels monestirs a vendre el cos. El cos, també reglamentat, a Barcelona, poden lluir-lo amb joies, sempre que no el tapin, car la mercaderia ha de ser cosa vista. Per contra, les dones de bé, de família, no hauran de portar objectes de luxe i hauran de vestir austerament. Aquest fet contrasta amb els costums de Saragossa a la mateixa època, ciutat on les casades podien fer ostensió de les seves joies i les prostitutes havien de vestir pobrament.

El tema és molt llarg i només he pogut posar-hi petites pinzellades. El quadre no sols s’ha d’acabar, sinó començar i tot. De tota manera, voldria retornar a allò que deia sobre les dones en general. És ben veritat que no totes eren iguals, però des de la perspectiva dels intel·lectuals, en paraules de Felip de Novara mateix: “Totes les dones han de saber filar i cosir, s’ha d’ensenyar a les dones un ofici des de la infància, a fi que afeccionant-s’hi, no pensin.”

Coral Cuadrada

L’única educació per a les dones era, si de cas, la domèstica. Felip de Novara ho sentencià: que apreguessin l’ofici domèstic perquè no pensessin. A la imatge, dones teixint.

Les marginacions

del call

Els jueus, tothom ho sap, eren marginats. Sí. Però n'hi havia un altre tipus, de marginat jueu. Els jueus marginats pels jueus. La diferència l'establien els diners, el poder. Els poderosos, els rics, controlaven l'aljama, amb el vistiplau dels reis que, en canvi dels diners que sempre necessitaven, els deixaven governar les aljames com volien.

Tenim una predisposició a contemplar les minories com si fossin blocs compactes, col·lectius refractaris a qualsevol divisió interna. Si en condicions normals ja els resulta difícil resistir assimilacions o anorreaments, més difícil els resulta encara, per no dir impossible, en una situació de fractura social. Els grups minoritzats per les diverses i arbitràries raons que els imposen les societats dominants no es podrien permetre cap vel·leïtat de desunió. També es miren, els mirem, amb espontània simpatia, en nom d'uns principis ètics que avorriren les discriminacions injustes. I sens dubte se la mereixen, la nostra adhesió, per tot aquell dolor, per totes aquelles misèries que se'ls infligeixen, i que sovint s'escriuen en la lletra menuda i quotidiana d'unes amargues peripècies privades i familiars.

La història ens ha presentat els jueus com un poble que ha compartit un sol i terrible destí. Ara, la veritat indiscutible d'uns fets, escandits per la diàspora, els progroms i l'Holocaust, no ens hauria de satisfer, però, com la sola clau explicativa de la tragèdia. Adjudicar als altres l'origen de tots els mals exonera qui els pateix de les pròpies responsabilitats –si és que n'hi té–, i porta a mirar-se la història com l'evitern duel de bons i dolents. La història està plena de trampes, i la del maniqueisme n'és una.

Ariel Toaff, un historiador jueu, i per tant gens susceptible de ser acusat d'avversió sionista, ha reclamat l'atenció sobre els processos de marginació que es generen al si de les comunitats hebraïques mateixes. Traslladada aquesta cautela als calls catalans medievals ens alerta, en efecte, de la presumpta imatge d'un col·lectiu compacte, infrangible i uniforme. No hi ha "aljama" dels

Països Catalans en què el poder no estiga en mans d'uns pocs. Aquests són, abans que res, rics, de vegades immensament rics; controlen totes i cada una de les magistratures i tracten de repartir-se-les i transmetre-les dintre les pròpies famílies, la cohesió de les quals és la millor garantia per a resistir rivals i adversaris.

La corrupció era un mal endèmic i mai no se'n trobà l'antídoto adequat. Amb fraus i extorsions els poderosos eludien les obligacions fiscals, que requeien sobre la majoria dels veïns. Tot partia d'uns perversos mètodes electorals basats en la cooptació, que autoritzava els qui ocupaven els càrrecs a designar-se'n directament el successor, bo i marginant criteris de més representativitat. La fortuna personal era la condició indispensable del candidat: a València, el 1297, Jaume II, a petició de l'aljama, és a dir, de l'oligarquia, fixà en 600 sous de béns declarats el barem per a ingressar en el cos executiu local.

La identificació del poder amb els més "capaços", val a dir, amb els més rics, cristal·litzà en una peculiar ideologia de grup, de menyspreu envers els altres. A Mallorca, segons les ordenances de 1356, quedava prohibit elegir un metge o un "corredor d'orella", una mena de mitjancer de tractes i negocis, per al càrrec de secretari de l'aljama, cosa que recorda, entre els cristians, els vells tabús dels oficis il·lícits per raó de la sang i els diners. Pocs anys després, el rei decretava que només els jueus que pertanyien a les famílies més antigues, els prohoms i els que pagaven més impostos, governaren l'aljama, alhora que prohibia les associacions i les conspiracions contra el govern local. Mentrestant, a València, la reina contemplà l'expulsió de tots els jueus pobres, i recordà

que eren inhàbils per a regir responsabilitats administratives.

El poder era un afer dels poderosos, dels clans familiars que articulaven, com succeïa fora de les muralles del call, una atapeïda xarxa d'amics, parents i valadors. Les rivalitats entre els Natjar i els Faquim de Ciutat de Mallorca obligà el poder reial a intervenir-hi en diverses ocasions. L'abril de 1380, Pere el Ceri-

neutralitzades per les elits. Ja li anava bé a la corona que “els més capaços” retingueren les regnes dels calls. Obedients i sol·lícits, acudien amb diners ràpids a remeiar les permanents angoixes financeres del rei, en canvi de privilegis i immunitats jurídiques que els deixaven les mans lliures per dominar les aljames. Un dels casos més cèlebres és el de Jafudà Alatzar, que l'aljama valenciana denunciava el 1370 per tots “los damnatges e greuges que ha sofert per mà e ocasió” d'ell durant vint anys. Entre “arbitrarietats, extorsions i actes despòtics” els seus veïns diuen que ell i la seua família no pagaven impostos i que utilitzaven els diners de l'aljama com si foren propis, i hi afegeixen que “fiant-se de la sua gran riquesa, com algun matrimoni se tracta en lo regne de València entre los juheus e a ell no ve en plaer, decontinent se met en lo fet, e ab tractaments e ab menaces fa de guisa aquells que ell vol, de manera que és gran confusió a aquells que ell vol mal”.

Les lluites polítiques tenien la mateixa coloració violenta que a l'altra banda

de les muralles del call, entre els cristians. L'adversari es derrotava i si era possible es liquidava. Amb aquest propòsit els poderosos no s'estaven de recórrer fins i tot a la calúmnia. Les faltes acusacions, a més, es referien a delictes que horroritzaven els cristians, com ara l'homosexualitat, la usura i la burla dels sagraments i l'Església. El 1274, Salimah Barabut, Abraham Samaria i Abraham Gerundí, tots tres de València, acusaren Vives Abenvives,

batle de Jaume I, d'haver fer compres fraudulentas, de prestar per damunt del 20% autoritzat i de sodomita. El monarca, després de l'oportuna investigació, va desestimar els càrrecs, no sense oblidar d'avaluar-lo amb la seua protecció enfront de qualsevol altre procés civil o criminal. A Barcelona, el juny de 1327, hi ha un perdó reial de tots els greuges contra els dirigents de l'aljama efectuats per correligionaris envejosos que volien per a ells i les seues famílies la direcció de l'aljama. Quan la mateixa aljama de Barcelona fou acusada d'haver comprat hòsties consagrades, Ishac ben Saset, el rabí, no va dubtar gens que la mentida havia sorgit de dins la comunitat: “Fa prop de cinc mesos –diu– sorgiren del nostre si homes vils que denunciaren el gran rabí, el nostre mestre Nissim, sis dels prohoms de l'aljama, el meu germà i a mi mateix. Encara ens trobem sota fiança per un delicte que no hem comès.”

Quan es demanà al també rabí Profeit Duran les causes dels desastres de 1391, després dels assalts a les jueries catalanes, la majoria de les quals van desaparèixer, és prou significatiu que no fes cap referència als cristians, responsables dels progrms. En canvi, si que fa una reflexió metafòrica però exclusivament en clau interna: “Ja es va demanar a un cert vell filòsof quina era la causa de la ruïna del seu país, i respongué que les causes de la seua ruïna havien estat tres. La primera, que els caps i dirigents havien escollit el profit particular sense preocupar-se de la resta; la segona, l'odi que els seus caps es tenien entre ells; la tercera, que es va lliurar el govern a homes sense enteniment i sense experiència en la direcció.”

L'homogeneïtat social de les jueries és un pur miratge. La unitat d'acció també. Les lluites polítiques no són l'únic testimoni d'escissions irreparables. Els arxius criminals, en què compareixen blasfems, lladres, pobres, rodmons, prostitutes, fatals desigs carnals amb cristianes, empedreïts jugadors de daus, violents, suïcides i assassins són mostres també de les frustracions dels més desafortunats de les nostres jueries medievals.

Ferran Garcia-Oliver

JOAN CELIA

L'homogeneïtat social de les jueries sols és un miratge. Així, als calls medievals el poder només estava en mans dels més rics.

moniós, en una carta adreçada al governador, es fa ressò de “la gran dissensió e discòrdia de fa molt de temps, per la qual s'ha seguit e s'espera tot jorn seguir entre ells e l'aljama de la dita ciutat gran damnatge e destrucció, per ço com lo regiment e administració d'aquella penja e està tot en les parts damunt dites, que així, com sabets, són los pus poderoses i pus potents juheus de tota la dita aljama”.

Totes les reformes empreses pels “menuts” o bé foren molt limitades o foren

Les arquitectures de l'aigua al Maestrat

La necessitat d'aprofitar els pocs recursos hídrics forçaren les poblacions a desenvolupar l'enginy i realitzar una àmplia i variada gamma de construccions hidràuliques que, amb el pas del temps, ha generat un ric patrimoni històric, arquitectònic i etnològic amb significació social i artística, habitualment poc coneguda.

Les terres del Maestrat, com la resta del País Valencià, formen part d'un àmbit mediterrani que es caracteritza per la variabilitat, i sovint la manca, de recursos hidràulics. L'aigua és un bé natural insubstituïble en tots els seus usos, com ara el regadiu, l'abeurament dels ramats, el consum humà o la seua transformació en força motriu aplicada a una maquinària preindustrial diversa.

La necessitat d'aprofitar els pocs recursos hídrics forçaren les poblacions a desenvolupar l'enginy i realitzar una àmplia i variada gamma de construccions hidràuliques que, amb el pas del temps, ha generat un ric patrimoni històric, arquitectònic i etnològic amb significació social i artística que, generalment, és poc coneguda.

Avui en dia, aquestes terres disposen d'un vast llegat patrimonial que hauríem de ser capaços de gaudir i de posar en valor, en apropar-los a les demandes de la societat actual, sobretot les derivades del desenvolupament d'un incipient turisme rural i cultural.

Els precedents històrics. La importància de l'aigua com a recurs vital féu que, de bell antuvi, es fixaren les bases per articular mecanismes de gestió i reglamentacions per al seu ús, que tingueren a l'època medieval la seua concreció escrita més eloqüent. La conquesta de les terres valencianes encetada per Jaume I al segle XIII dugué aparellat un procés de concessió de cartes de poblament en què foren freqüents les normes per fixar les prioritats en l'ús, limitar-lo si calia i regular els possibles conflictes. La legislació emanada al llarg dels segles posteriors ha continuat

insistent en les mesures estalviadores d'aigua.

Les construccions hidràuliques. Les arquitectures de l'aigua a les terres del Maestrat són innumerables i difícils d'encabir en un sol recorregut; per això destacarem en aquesta ruta les construccions més espectaculars i els entorns més atractius.

Els molins del riu de la Sénia. Podem començar el nostre itinerari pels voltants de la població de la Sénia (Montsià) i vorejar el riu homònim en direcció a Sant Rafael. Valdrà la pena aturar-se a contemplar els molins hidràulics de Roca o d'en Guiot al terme de Rossell i ubicats al marge dret del riu. Aquest darrer molí, que va pertànyer durant la primera meitat del segle XIV a Francesc de Vinatea, jurat de la ciutat de València, es troba fortificat i disposa d'una arquitectura gòtica força significativa. Tot just davant seu es troba el molí de la Vella, als peus de la vila de la Sénia, amb un passat semblant. Ara bé, el molí més espectacular i millor conservat és el de l'Hospital, al terme de Rossell, que al llarg del temps desenvolupà un complex preindustrial on convisqueuren el molí de farina i un batan fins a la meitat del segle XVIII. A partir de llavors es construí també un molí paperer i un martinet. El conjunt arquitectònic s'ha conservat molt bé amb la casa palau com a eix central. Al segle XIV, al riu de la Sénia s'havia bastit una infraestructura molinera de quinze casals que utilitzava tots els recursos hidràulics disponibles. L'establiment de dos senyorius feudals diferenciats a banda i banda del riu, orde de Montesa al marge dret i orde de l'Hospital al marge esquerre, donà inici a

VICENTE A. JIMÉNEZ

Les necessitats d'aigua i la poca disponibilitat forçaren a desenvolupar l'enginy per resoldre aquest problema. A la fotografia, un dels exemples que permeten una optimització dels recursos: l'aqüeducte medieval de Morella.

unes noves regles de convivència i aprofitament del riu.

Les sènies de Tírig i Albocàsser. Agafant la carretera que ens condueix a Traiguera i Sant Mateu, el següent punt on s'atura aquesta ruta és el poble de Tírig (Alt Maestrat). A més del Museu de la Valltorta, dedicat a les pintures rupestres que foren declarades Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO, trobarem una de les concentracions més notables de sènies de la comarca. La manca d'aigua desenvolupà la capacitat creativa de les persones per construir els mecanismes adients que permeteren la captació d'aigua del subsòl, pujar-la a la superfície i regar uns camps associats de dimensions reduïdes. Aquesta circumstància permeté dibuixar un paisatge agrícola als peus de la serra de la Creu molt curiós, en el qual es combinen els espais irrigats d'horta amb els camps de secà plantats d'ametllers i oliveres. Gairebé totes les

sènies encara conserven l'arbre on s'enganxaven els animals que rodaven per una andana circular i feien voltar una cadena de catúfols de fang que extreien l'aigua. La catalogació d'aquest patrimoni etnològic i la seua inclusió dins del futur Parc Cultural Valltorta-Gasulla li augura unes possibilitats de conservació i difusió importants.

A la població veïna d'Albocàsser també es troben sènies, tot i que aquestes destaquen per la seua forma de tracció, ja que no són mogudes per animals, sinó per l'home. Es tracta de les sènies de pedals que accionen les persones tranquil·lament assegudes.

Els molins de farina. Un cop haurem vist l'aprofitament agrícola de l'aigua, posarem rumb a les serralades més altes de l'interior del Maestrat, on trobarem dos conjunts espectaculars de molins fariners, amb sis i cinc casals respectivament, ubicats al llogaret del Molinell a Culla i al barranc dels Mo-

lins d'Ares. Tots dos indrets presenten paratges encisadors amb boscos de carraques i relleus tabulars de moles característics de la zona. Es tracta de dues concentracions molineres a l'abast de qualsevol visitant, perquè la distància interna de cada conjunt no supera el quilòmetre i mig. A més, les vies d'accés són practicables i, fins i tot, es troben senyalitzats alguns recorreguts per la zona. Val la pena observar l'encavalcament de tots els molins, els quals situen el seu assut per derivar l'aigua just a l'eixida del mecanisme motriu del casal precedent. Una mostra més del grau d'aprofitament de l'escàs i intermitent cabal d'aigua existent. L'origen històric d'aquestes concentracions es troba en un molí precedent del període islàmic, al qual s'afegiren altres construccions durant l'època medieval, tot i que la gran eclosió molinera es produí al segle XVIII. En aquest segle les comarques septentrionals del País Valencià patiren un canvi substancial que es reflectí en

un creixement demogràfic espectacular i la rompuda de noves terres. Unes circumstàncies que conduïren a conformar el paisatge tan característic del Maestrat amb els camps abançats que s'enfilen vessant amunt per totes les muntanyes. L'activitat molinera fou continuada fins a mitjan segle XX, moment

Aquesta activitat generà el creixement urbanístic del llogaret, que es convertí en centre d'estiueig associat a la salut, mitjançant la construcció de balnearis i residències amb una arquitectura específica associada a les funcions del lloc. Beure aigua de la Font d'en Segures, especialment indicada per als proble-

d'arcades gòtiques, no debades la seua construcció fou millorada a finals del segle XIV i principis del XV, i se li donà l'aspecte actual.

Aquest recorregut històric pels diferents aprofitaments de l'aigua a les terres del Maestrat havia d'acabar en un indret que representa el procés industrialitzador incipient –encara que tardà– d'aquestes contrades valencianes: la fàbrica Giner de Morella. L'aplicació de l'energia hidràulica per generar força motriu, amb la qual es podia fer anar un seguit de telers, fou l'origen de la colònia industrial ubicada sobre el riu Bergantes i dedicada a la producció tèxtil. El complex industrial, fundat l'any 1870 seguint el model de les colònies fabrils desenvolupades a Catalunya, sobretot al riu Llobregat, estigué actiu fins a la tercera dècada del segle XX, i arribà a comptar amb més d'un centenar de residents l'any 1900. Atesa la irregularitat del cabals hidràulics, prompte s'instal·là una màquina de vapor que compartia espai amb les naus industrials, l'edifici d'habitatges dels treballadors, l'ermita i l'escola de la colònia. Fa pocs anys, el conjunt fou rehabilitat, hi instal·laren nous serveis d'hostalatge i restauració per al turisme.

La fàbrica Giner, a Morella, demostra el procés d'industrialització incipient del segle XIX al País Valencià. Aquesta fàbrica obtenia la força de l'energia hidràulica.

en què els enginyers quedaren obsolets i, en algun cas, patiren els efectes de l'abandonament. Afortunadament, però, aquests són alguns dels conjunts moliners que s'han onservat millor i que, en el cas d'Ares, han estat l'eix d'un projecte europeu dins del programa Rafael, gràcies el qual s'han restaurat i rehabilitat els edificis per donar-los un nou ús social. La visita de tots dos indrets ofereix vistes úniques, uns entorns naturals gratificadors i unes arquitectures de l'aigua impressionants.

Les aigües termals. A mig camí entre les poblacions de Culla i Ares, i per tant entre molinar i molinar, hauríem de fer una visita a la Font d'en Segures, a Benassal. La seua gent ha sabut aprofitar les característiques mineromedicals de l'aigua que neix en aquest indret per a acollir un turisme de "prendre les aigües", desenvolupat des de la segona meitat del segle XIX, quan el 1862 es construï l'hostal La Primitiva.

mes del ronyó, i passejar entre els vells casals i apartaments, pot ser una experiència relaxant en el nostre itinerari.

L'abastiment humà i la industrialització. Des d'Ares, un cop superat el coll, seguirem pel pla de la Canà i els Llivis fins a arribar a Morella (els Ports), on acabarà el nostre viatge. Allí veurem dos aspectes força diferents de l'aprofitament de l'aigua amb solucions arquitectòniques monumentals.

En primer lloc, caldrà apropar-se a la vila per la porta de Sant Miquel i així poder contemplar l'imponent aqüeducte que permeté abastir la ciutat d'aigua per beure. A finals del segle XIII s'autoritza de portar l'aigua de la font de Vinatxos al nucli de Morella. La conducció, de gairebé quatre quilòmetres, discorre la major part del trajecte soterrada i, poc abans d'arribar a la població, ix a la superfície per superar un desnivell orogràfic mitjançant l'esmentat aqüeducte, amb una doble línia

Addenda. Les arquitectures de l'aigua que podem contemplar en aquesta ruta pel Maestrat i els Ports són prou variades. Totes representen diferents usos tradicionals i maneres d'aprofitament de l'aigua que han anat canviant amb el pas del temps, per adaptar-se a les noves demandes de la població, tot i que partint d'un consum racional dels recursos propis disponibles. Gaudir d'aquest llegat patrimonial és la millor manera de retre homenatge a tantes i tantes persones anònimes que, al llarg dels segles, deixaren el seu esforç físic en la construcció i el manteniment d'aquestes arquitectures de l'aigua. Per a elles sempre es tractà d'obres eminentment funcionals, mentre que ara, als ulls dels visitants del segle XXI, predomina els aspectes estètics i culturals.

*Reis Lloría
Sergi Selma
(Gestors de Patrimoni Cultural)*